

Rudolf M. Dekker

Nederlandse reisverslagen van de 16e tot begin 19e eeuw.⁽¹⁾

(Eerder verschenen als: 'Van "grand tour" tot treur- en sukkelreis', Nederlandse reisverslagen van de 16e tot begin 19e eeuw', Opossum. Tijdschrift voor Historische en Kunstwetenschappen 4 (1994), p. 8-25)

Reizen en reisverslagen als object van historisch onderzoek.

Reisverslagen zijn van oudsher beschouwd als een belangrijke historische bron. In de negentiende eeuw werden reizigers bovendien een zekere mate van objectiviteit toegeschreven, die toen door historici zeer werd gewaardeerd. De teksten konden divers zijn, variërend van de 'relazione' van Venetiaanse gezanten tot het spectaculaire reisverslag van Marco Polo. In deze tijd werden in verschillende landen reeksen van tekstedities opgezet, zoals in Nederland de uitgaven van de Linschoten Vereniging.

Sinds twee decennia is de belangstelling voor reisverslagen sterk toegenomen. Deels komt dat omdat de interesse in de confrontatie tussen de westerse en niet-westerse wereld gegroeid is, en bovendien een ander karakter kreeg. Deels kwam dat omdat ook de tot bloei gekomen sociale en mentaliteitsgeschiedenis dit soort bronnen konden gebruiken. En tenslotte heeft ook de groeiende belangstelling voor de individuele ervaring in het verleden hiertoe bijgedragen. De verwachtingen waren hooggespannen: in deze bronnen zou men vinden wat men tevergeefs zoekt in archieven. Inmiddels is dat optimisme, geloof ik, wat getemperd. Men is meer dan voorheen doordrongen van het feit dat reizigers elkaar overschreven, dat ze zagen wat ze wilden of behoorden te zien, dat ze, kortom, vooral clichés te berde brengen. Een veel aangehaald voorbeeld is het feit dat een Nederlands reiziger in de 17e eeuw in Constantinobel tulpen zag bloeien in een tijd van het jaar dat dit onmogelijk was.

Toch heeft dit het enthousiasme niet getemperd. In een uitgave van congrespapers door Wolfgang Griep -een der bekendste reis-historici- worden niet minder dan 15 lopende projecten op dit terrein opgesomd. waarbij het onze, in Rotterdam, niet eens is meegerekend. Van deze zijn er elf Duits, onder meer aan de Freie Universitaet Berlin (Institut für Tourismus) en andere in onder meer Kopenhagen, Parijs en Lissabon. Het is zeker dat het thema reizen overal sterk in de aandacht staat. Nederland loopt wat dit betreft achter, al zijn er de laatste tijd enkele belangrijke studies verschenen, zoals die van mevrouw Frank-van Westrienen over de 'grand tour' en van Marijke Barend-van Haeften over reizen naar Oost-Indië. Met name voor de zeereizen bestaat belangstelling, gestimuleerd door de uitgaven van de reeds genoemde Linschoten vereniging.

Het is moeilijk het hele wetenschapsveld te overzien, maar ik wil toch enkele algemene opmerkingen maken, alvorens meer in detail over Nederland te spreken.

1. De relatie tussen het reizen zelf en de schriftelijke neerslag. Europeanen zijn altijd mobiel geweest, zo wordt steeds duidelijker uit studies over migratie, zoals die van Jan Lucassen (waarin onder andere de Duitse trekarbeid naar Nederland ca. 1800 besproken wordt). Nu is er door al deze gewone migranten weinig of niets op schrift gesteld, al zijn er enkele ambachtslieden die iets over hun reizen hebben geschreven in autobiografieën. Een bekend Frans voorbeeld uit de 18e eeuw is de autobiografie van de 18e-eeuwse glazenier Ménétra, enkele jaren gelden uitgegeven door Daniel Roche, en inmiddels ook in het Engels vertaald. Schrijvende reizigers vormden ten allen tijde een zeer kleine minderheid, die beslist niet representatief is. Bepaalde soorten reizen zijn daardoor niet of nauwelijks gedocumenteerd, zoals de Duits-Nederlandse trekarbeid.

2. Een tweede thema is de ontwikkeling van de reistekst als genre. In Nederland signaleerde Marijke Barend-van Haefen een toenemende fictionalisering in de 17e en 18e eeuw. Wat werden de regels van het genre? En hoe was de receptie? In feite kunnen op gedrukte reisboeken alle vragen van de nu zo in de belangstelling staande boek-geschiedenis worden losgelaten. Voor welk publiek werd er geschreven? Er zijn dure uitgaven (met opdrachten aan voorname lieden), en eenvoudige volksboeken. Interessant vind ik zelf de invloed van reisverslagen op het daadwerkelijke reizen: namen zulke boeken mee op reis, en volgde men ze kritiekloos?

3. Wat betreft de vraag wie waren de reizigers, is er de laatste tijd veel aandacht voor vrouwelijke reizigers: reisden zij anders, hadden zij andere ervaringen, en schreven zij daarover anders dan mannen?

4. De confrontatie tussen het 'eigene' en het 'andere'. Helaas zijn de meeste studies eenzijdig: Engelsen op het continent, Duitsers in Engeland enzovoorts. Zelden worden de ervaringen van reizigers en bezoekers met elkaar geconfronteerd, terwijl juist hier interessante resultaten zijn te boeken. Deze week kan vooral op dit punt daarom interessant zijn. Om een voorbeeld dat mij zelf opviel te noemen: buitenlandse reizigers waren in de 17e en 18e eeuw altijd verbaasd over het slechte gedrag van Nederlandse kinderen, Nederlanders in het buitenland juist over de -in hun ogen overdreven- beleefdheid van kinderen, vooral jegens hun ouders. En waren buitenlanders altijd onder de indruk van Nederlandse armenhuizen, Nederlandse waren elders soms geschokt door openlijke bedelarij. De belangstelling voor het reisverslag hangt duidelijk samen met de groeiende belangstelling voor nationale identiteiten.

5. De opkomst van het moderne toerisme, de commercialisering van het reizen; de reiziger als consument. Natuurlijk zijn er altijd vele soorten reizen geweest die op allerlei manieren zijn in te delen. We kunnen bijvoorbeeld onderscheid maken tussen de gedwongen reizen en de vrijwillige reizen. Tot de eerste categorie behoren die van Afrikaanse slaven, maar bijvoorbeeld ook de door rechters opgelegde bedevaarten, zoals bestudeerd door Jan van Herwaarden.⁽²⁾ Het toerisme behoort duidelijk tot de tweede categorie. Vooral de massale toeristenreis verdient speciale aandacht, en valt nog net binnen onze onderzoeksperiode, al zou het nog meer dan een eeuw duren voordat toerisme een milieu-probleem van de eerste orde zou worden.

Het is duidelijk, het thema reizen kan aanleiding zijn tot het stellen van interessante historische vragen. Het is jammer dat veel literatuur de nadruk legt op het anecdotische. De teksten zelf vormen vaak de aanleiding: het hobbelen van koetsen, het gewoel in herbergen en de avonturen van de reizigers lenen zich bij uitstek voor verhalende geschiedschrijving. Die heeft ook zeker recht van bestaan, maar we moeten niet vergeten verder te kijken dan naar deze uiterlijkheden van het reizen.

Met deze vijf aandachtsvelden in het achterhoofd wil ik nu overgaan tot de Nederlandse reisverslagen, waarmee ik me de afgelopen tien jaar heb bezig gehouden.

Nederlanders hebben een reputatie als reizigers. Van oudsher is het een natie van kooplieden, die per schip en wagen het continent bereisden, en per schip vanuit de vele havensteden aan de Noordzee in alle windrichtingen uitzwermden. En ook Nederlandse diplomaten, geleerden, militairen, zeelieden en kunstenaars verkenden de hele wereld. Velen van hen hebben hun reiservaringen op schrift gesteld. Het reisverslag is een genre dat sinds de late middeleeuwen hier tot bloei kwam. Het zijn belangrijke bronnen zowel voor de Nederlandse geschiedenis, als die voor de bezochte landen - en dat zijn er vele.

Tot op heden bestond er geen overzicht van wat er aan reisverslagen is overgeleverd. Daarom werd ruim tien jaar geleden een project opgezet dat tot doel had deze teksten in Nederlandse archieven en bibliotheken te inventariseren.⁽³⁾

Dit gebeurde als onderdeel van een inventariseren van alle typen egodocumenten uit de periode ca.1500 - 1814. Naast reisjournalen werden ook autobiografieën, memoires, en dagboeken opgenomen. Er werd gezocht in openbare archieven en bibliotheken, niet in particuliere collecties. We zochten wat betreft de reisjournalen alleen naar teksten in manuscript. Deze speurtocht langs alle Nederlandse archieven en bibliotheken heeft 490 manuscripten van reisverslagen, waarvan inmiddels een chronologische lijst is verschenen.⁽⁴⁾ De verslagen worden daarin kort beschreven, waarbij aandacht wordt gegeven aan de auteur, het manuscript, de reisdoelen, en de motieven om het verslag te schrijven.

Wat betreft de selectiecriteria nog het volgende. We namen alleen reisjournalen op met een egodocumentair karakter. Dat wil zeggen dat de auteur over eigen belevenissen moest schrijven, of persoonlijk commentaar moest leveren. Onpersoonlijke verslagen, die meer het karakter hebben van een reisgids, hebben we niet opgenomen. Het bekende journaal dat P.C. Hooft schreef over zijn reis naar Frankrijk hebben is om die reden bijvoorbeeld buiten beschouwing gelaten.⁽⁵⁾ Verder zijn alleen teksten opgenomen die op persoonlijk initiatief gemaakt werden, dus geen ambtshalve opgestelde verslagen. De grote aantallen diplomatieke verslagen en scheepsjournalen, die zich in overheidsarchieven bevinden, zijn om die reden buiten beschouwing gebleven, ook al bezitten ze meer dan eens persoonlijke passages. Wanneer een diplomaat of scheepskapitein naast zijn officiële verslag ook een particulier journaal bijhield, is dat wel opgenomen. Lang niet altijd bleek de grens makkelijk te trekken, wat geen verwondering zal wekken voor een tijd waarin de particuliere en openbare sfeer nog sterk met elkaar verbonden waren. Wel opgenomen is bijvoorbeeld het journaal van Jacob Andries van der Velden waarboven hij noteerde 'particuliere aantekeningen', misschien omdat het zijn eerste reis als kapitein was.⁽⁶⁾ Bij wijze van uitzondering is ook opgenomen het verslag dat Isaac Titsingh schreef over zijn reis als lid van de Raad van Indië naar Peking, omdat hij zijn opdrachtgevers meer wilde bieden dan een 'schraal vertoog' en besloot daarom 'van de gewoone wijze van verslag af [te] wijken'.⁽⁷⁾

Verder hebben we niet bij de reisverslagen gerekend de manuscripten van schrijvers die een dagboek bijhielden en die bij tijd en wijle ook op reis gingen; deze teksten zijn opgenomen onder de overige egodocumenten. Hetzelfde geldt voor degenen die in hun autobiografie ook hun reizen hebben beschreven. Afzonderlijke reisbrieven werden niet opgenomen, de journalen moesten consistent de hele reis, of in elk geval een groot gedeelte, betreffen. Wel zijn in enkele gevallen een reeks reisbrieven opgenomen, omdat die, zeker indien het niet-verzonden minuten betreft, het karakter van een journaal kunnen hebben. De meeste verslagen van lieden die beroepshalve reisden, met name militairen die op campagne over de grenzen gingen, zijn als regel onder de overige egodocumenten gerangschikt. Hetzelfde geldt voor de Patriotse en Oranjegezinde ballingen die tijdens de laatste decennia van de achttiende eeuw het land voor enkele jaren verlieten. De categorieën reizen die wel zijn opgenomen zullen hierna verder worden uitgewerkt. Tenslotte hebben we als minimumlengte voor opname tien bladzijden aangehouden.

Het project is met het verschijnen van deze gids niet beëindigd. In de eerste plaats zullen een aantal reisverslagen worden opgenomen in de Reeks Egodocumenten die verschijnt bij de Uitgeverij Verloren met steun van het Prins Bernard Fonds. In de tweede plaats zal het handschriftelijk materiaal toegankelijk worden gemaakt in een uitgave op microfiche door de uitgever MMF Publications.⁽⁸⁾ In eerste instantie zullen alle manuscripten worden verfilmd die teksten in andere talen dan het Nederlands bevatten. Hiermee wordt een belangrijk corpus bronnen voor onderzoekers en belangstellende ontsloten. Verder zal een soortgelijk inventarisatieproject voor de periode 1814-1940 starten in 1999, uitgevoerd door Arianne Baggerman en Gerard Schulte Nordholt (Erasmus Universiteit Rotterdam).

Het voor de periode 1500-1814 bijeengebrachte materiaal geeft alvast een goed beeld van de ontwikkeling van het reisgedrag van Nederlanders en van de wijze waarop ze daarvan verslag deden. Dit te beginnen bij het oudste verslag, dat dateert uit het begin van de zestiende eeuw, dat van de Delftse barbier Arent Willemsz over zijn pelgrimstocht naar Jeruzalem. Deze tekst is al even typerend voor zijn tijd als het laatste, uit september 1813, het verslag dat de jurist Lambert van Eck schreef van een vakantiereisje naar Aken en Spa. Wat hier volgt, is een eerste indruk van de resultaten. Vragen die aan de orde zullen komen zijn: wie schreven deze verslagen, hoe en waarom schreef men, waar ging men naar toe, waarom reisde men, en welke veranderingen traden in de loop der tijd op in het reizen en de verslaglegging daarvan.

Uit bijgaande grafiek (fig.1) valt een grote toename in aantallen bewaarde reisjournalen af te lezen sinds het midden van de achttiende eeuw. Vermoedelijk werd het schrijven van reisverslagen pas na circa 1750 een wijdverspreide gewoonte. Daarnaast zijn verslagen uit deze latere periode ongetwijfeld beter bewaard gebleven. In het tijdvak voordien zijn enkele kleinere pieken waar te nemen, zonder dat daarvoor een goede verklaring is aan te geven. Die is er wel voor de scherpe daling na 1795. Deze is een rechtstreeks gevolg van de veranderde politieke situatie, die het reizen voor plezier of educatie bemoeilijkte, zo niet onmogelijk maakte.

VORM, TAAL EN STIJL.

De vorm waarin men een journaal bijhield kon sterk variëren. Er zijn netjes uitgeschreven verslagen in een goede stijl, en er zijn kladversies die slechts een soort stenografisch weergave bieden. De meeste schrijvers hielden hun aantekeningen onderweg bij, maar veel journalen zijn als later gemaakte afschriften bewaard gebleven, of zelfs als bewerkingen van het origineel. Soms hebben we zowel een net als een kladversie, zoals van het verslag van de grand tour in 1699-1700 van de gebroeders Van der Dussen, zonen van een Dordts burgemeester.⁽⁹⁾ Enkele schrijvers bundelden hun reisjournalen. Zo is er een 'reisboekje' van de Middelburgse regent Samuel Radermacher met verslagen van diverse reisjes tussen 1712 en 1717.⁽¹⁰⁾ Van Johannes Koopmans, inwoner van Workum, hebben we een deeltje met 'Gedaane reizen...door mij J.Koopmans geboekt', waarin verslagen van zes reizen tussen 1736 en 1760.⁽¹¹⁾ Een deel in het archief van de Groningse familie Van Bolhuis bevat reisjournalen van drie generaties uit de jaren 1680-1740.⁽¹²⁾

De meeste verslagen werden geschreven door reizigers die terugkeerden naar hun woonplaats, maar in opmerkelijk veel gevallen ontbreekt een beschrijving van de terugreis. Misschien waren veel reizigers halverwege schrijfmoe geworden. Andere manuscripten zijn slechts ten dele overgeleverd, en van sommige weten we niet meer dan dat ze ooit bestaan hebben. Een voorbeeld is het journaal van een Rotterdamse koopmansdochter uit de late achttiende eeuw, waarvan in 1927 enkele passages in de Nieuwe Rotterdamse Courant werden gepubliceerd.⁽¹³⁾ Een ander voorbeeld is het zeventiende-eeuwse verslag van George de Mey uit 1651, waaruit de negentiende-eeuwse historicus C.D.J.Schotel ooit een passage citeerde⁽¹⁴⁾.

De lengte van de teksten varieert, de meeste zijn enkele tientallen pagina's lang, maar een aantal schrijvers muntten uit door hun ijver. Het reeds genoemde pelgrimsverslag van Arent Willemsz telt 320 bladzijden, Aernout van Buchell schreef vele honderden bladzijden vol over diverse reizen, alleen al 237 over zijn reis naar Italië in 1587-8.⁽¹⁵⁾ Martinus van Barneveldt beschreef zijn reis naar Italië in 1715-6 in circa 750 bladzijden, en Jan Alsensoon had daarvoor acht jaar later 550 bladzijden nodig.⁽¹⁶⁾ Het reisverslag van Johan Raye naar Turkije in 1764-9 telt ruim 900 bladzijden. Pieter Willem baron de Liedel de Well schreef niet minder dan duizend bladzijden vol over zijn reis door Oost-Europa in 1794-5⁽¹⁷⁾, terwijl Jan Hendrik van Swinden zijn reis naar Parijs in 1798 beschreef in 430 folio's.⁽¹⁸⁾ Het record wordt gevestigd door Rutger Meetelerskamp wiens journaal van een reis door West en Midden Europa ongeveer 1450 bladzijden telt.⁽¹⁹⁾

De meeste reisverslagen zijn in het Nederlands geschreven, maar een aantal schrijvers bediende zich van andere talen. In de zeventiende eeuw schreven enkele geleerden en grand-tour-reizigers in het Latijn. In de achttiende eeuw bediende men zich vaker van het Frans. Er kon een educatief aspect zitten aan het gebruik van vreemde talen op reis. Bijvoorbeeld bij de jeugdige Delftse burger Adrianus van Overschie, die van zijn grand tour verslag deed in drie talen: hij schreef Italiaans in Italië, Spaans in Spanje, Frans overal elders.⁽²⁰⁾

Juist op reis kon men zijn talen oefenen, en het was handig wanneer men er meerdere beheerste.

Er zijn waarschijnlijk relatief veel Nederlandse reisjournalen in vreemde talen geschreven (zie fig. 2). Nederlanders hechtten van oudsher groot belang aan het leren van vreemde talen. Dit is logisch binnen een klein taalgebied, waar handel en zeevaart belangrijk bronnen voor de economie waren. Het spreken van vreemde talen was een kwestie van overleving. Nederlanders waren ook trots op hun taalkundige vaardigheden. Een aardige aanwijzing hiervoor vinden we in het reisjournaal van predikant en bekende bestrijder van het heksengelooft Balthasar Bekker, die in het verslag van een reis door Frankrijk en Engeland in 1683 beschrijft hoe zijn reisgezelschap hem tot 'meester van de talen' benoemde, dat wil zeggen degene die bepaalde in welke taal men moest converseren.⁽²¹⁾

Enkele auteurs bedienden zich bij tijd en wijle van een geheimschrift. Het betrof dan gebeurtenissen die men niet aan de grote klok wilde hangen, zoals het bezoek dat de jonge Constantijn Huygens bracht aan een Antwerpse prostituée, of de -waarschijnlijk-amoureuze affaires van diens vriend Aernout Hooft in Rome.⁽²²⁾ De Friese edelman Johan Vegelin van Claerbergen, die tussen 1707 en 1716 betrokken was bij militaire campagnes, bediende zich er om een meer serieuze reden van.⁽²³⁾

Er zijn ongeveer een dozijn journalen in rijm overgeleverd. Rijm was ook een populair stijlmiddel in de autobiografie, met die van Jacob Cats als bekendste voorbeeld. Het eerste verslag in versvorm is dat van Johan Farret van zijn reis naar Curaçao in 1635.⁽²⁴⁾ Verder zijn er onder meer het verslag van Cornelia de Vassy van een reisje door Zeeland en Brabant in 1748, van de predikant Willem Chevallerau van een reisje door België in 1756, en van de Friese boerenzoon Hepke Buma door Holland in 1783.⁽²⁵⁾ De Delftse advocaat Lodewijk Knotter schreef een uitvoerig berijmd verslag van zijn reis naar het Duitse waddeneiland Noordstrand, waar hij een vergadering van de eigenaren van het eiland bijwoonde.⁽²⁶⁾ Merkwaardig is het verslag van de Friese boer Douwe Douwes, die in 1746 voor de veehandel naar Münster reisde. Het is namelijk berijmd door een ander.⁽²⁷⁾ Wellicht is het de neerslag van een mondeling relaas. Het meest uitgebreide reisverslag op rijm is dat van de Haarlemse literator Jan van Walré uit 1800 over zijn reisje door Midden en Oost Nederland; het telt 104 bladzijden.⁽²⁸⁾ Aan de meeste berijmde verslagen zal een eerdere versie in proza ten grondslag hebben gelegen. Maar alleen van de Zeeuwse dichter Pieter de la Ruë's verslag van zijn reisje naar België in 1724 hebben we behalve een versie in proza ook twee berijmde versies.⁽²⁹⁾ Het valt overigens op dat rijm erg populair was onder eenvoudige auteurs, zoals dat ook bij de autobiografie het geval was.

Een enkele auteur schreef in komische trant. De Vlissingse regent Jean Guépin beschreef in 1745 wat hij noemde een 'Blij-einde treur- en sukkelreis... van Rotterdam naar Vlissingen'.⁽³⁰⁾ Meinard Johan Macaré, boekhouder bij de VOC, schreef in Bijbelse trant, en ving een reisverlag aan met de woorden 'Oosterse Stijl. 1783. Cap 1. vers. 1. Ende het geschiede in de daagen dat David Gijsseling, Le Sage ende Jan Anthonij Huysman burgemeesteren waaren...'.⁽³¹⁾ Sommige verslagen dragen een meer literair karakter dan andere. Een voorbeeld is een anoniem verslag van een reis langs de Rijn uit 1800, dat wordt vooraf gegaan door een beschouwing over het reizen.⁽³²⁾

Sommige reisjournalen hadden duidelijk een privé karakter, zoals het reeds genoemde journaal dat Aernout Hooft van zijn grand tour schreef. Andere waren voor een publiek bestemd. Dat kon de thuisgebleven familie zijn, of andere bekenden. Sommige schrijvers richtten zich dan ook expliciet tot de lezers, of toehoorders. Een journaal kon immers ook worden voorgelezen, want dat was in die tijd een gebruikelijke vorm van communicatie. Jan Pijnappel, later zuivelhandelaar in Amsterdam, maar toen negen jaar oud, had zijn verslag van een reis door Zuid-Holland in 1805 dan ook bijgehouden om 'de lezer of hoorder' enkele aangename ogenblikken te bezorgen.⁽³³⁾

Enkele achttiende-eeuwse reizigers gebruikten hun teksten voor voordrachten voor gezelschappen. Nicolaas Cornelis Lambrechtsen, pensionaris van Vlissingen, schreef in 1788 een uitvoerig verslag (150 bladzijden) van zijn reis naar Frankrijk, Zwitserland en Duitsland. Een ietwat bewerkte, maar nauwelijks verkorte versie las hij aan het Zeeuwsch Genootschap voor.⁽³⁴⁾ De historicus Hendrik Kluit schreef een journaal van zijn reis naar Engeland in 1802, en hield daarover in het volgende jaar een lezing voor de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.⁽³⁵⁾ De predikant Jan Scharp hield over de reis die hij 1809 naar Spa en Kleef maakte reeks lezingen voor de Letterkundige Maatschappij "Verscheidenheid en Overeenstemming" te Rotterdam.⁽³⁶⁾

Inhoudelijk onderscheiden reisverslagen zich van andere egodocumenten doordat ze veelal een vast stramien volgen. Ze hebben als regel enkele terugkerende elementen. Bijna altijd wordt de lezer geïnformeerd over de route, vervoermiddelen, herbergen, bezienswaardigheden, en uitgaven. Aan het begin horen we vaak wie deel uitmaakten van het reisgezelschap. In één geval behoorde daar ook een huisdier toe, het hondje Bello dat met haar basin Clasina Cornelia van Nellesteyn in 1808 naar Brussel reisde.⁽³⁷⁾ Verschillende teksten zijn voorzien van bijlagen waarin de betreffende gegevens bijeengebracht zijn, soms uitgebreid met een lijst van bagage zoals in verslag van Martinus Hermannus Geisweit, die zich in 1736-7 naar Parijs begaf om zijn medische kennis te vergroten.⁽³⁸⁾ Johan Thijs voorzag het verslag van zijn grand tour in 1646-8 bovendien van lijsten van kleding en boeken.⁽³⁹⁾ De Gelderse edelman Adolph van Pallandt voorzag een verslag van een lijst met namen van dames die hij in 1765 in Genève ontmoet had.⁽⁴⁰⁾ Sommige manuscripten zijn voorzien van prenten en kaarten die onderweg gekocht werden, zoals het reeds genoemde verslag van Martinus van Barneveldt, en dat van Johan Frederik Willem van Spaen, die in 1789 en 1791 naar België en Engeland reisde.⁽⁴¹⁾ Verschillende schrijvers gebruikten hun pen ook om tekeningen te maken van wat ze onderweg zagen. Soms werden die opgenomen in de tekst, soms werden ze apart bewaard. De schoolmeester Pieter Aeriansen Buijs tekende primitieve plattegronden van de plaatsen die hij tijdens zijn reizen in het begin van de zeventiende eeuw in Europa en Azië bezocht had.⁽⁴²⁾ Meer ontwikkelde schrijvers hadden in hun jeugd tekenonderwijs genoten, want dat was een vast onderdeel van de opvoeding. Sommigen waren zelfs artistiek begaafd, zoals Constantijn Huygens jr.⁽⁴³⁾ Johannes de Goyer, zoon van een Utrechts regent, had veel belangstelling voor bouwkunst en nam een groot aantal plattegronden en panorama's op in het verslag van zijn reis naar Engeland in 1676-7.⁽⁴⁴⁾ De militaire belangstelling van Jan François Selonius uitte zich de tekeningen van troepenopstellingen tijdens de campagne in Vlaanderen in 1703, waarbij hij aanwezig was.⁽⁴⁵⁾ Tijdens zeezeizen was er minder te zien, en beperkte men zich tot het tekenen van silhouetten van eilanden en vissen, zoals François de Meijer, in 1698 varende naar Afrika,⁽⁴⁶⁾ en Johan Wichers, die in de jaren '70 van de achttiende eeuw naar Kaap de Goede Hoop voer.⁽⁴⁷⁾ Thomas Gongrijp, was behalve vroedschap in Sneek ook architect en schilder van kerkglazen, en illustreerde zijn verslag van een reis naar België in 1761 met dertien tekeningen.⁽⁴⁸⁾ Fraai zijn de gekleurde tekeningen bij het reisverslag van Johan Raye naar Turkije in 1764-9.⁽⁴⁹⁾ Dat professionele schilders hun verslagen illustreerden spreekt vanzelf. Zo is er van de Haarlemse schilder Vincent Laurensz. van der Vinne (1628/9-1702) een rijk geïllustreerd verslag van zijn reis naar Italië in 1652-5.⁽⁵⁰⁾ Zo ook van de Rotterdamse schilder Gerard van Nijmegen, die onder meer vakgenoten bezocht tijdens zijn reis naar Duitsland in 1788-9.⁽⁵¹⁾ Een enkele keer namen reizigers een tekenaar in dienst, zoals tijdens de reis van Willem Carel Dierquens naar

Italië in 1778.⁽⁵²⁾

AUTEURS.

Over de sociale herkomst van de auteurs is in de meeste gevallen informatie beschikbaar. Uit welke sociale groepen kwamen zij? We hebben ze daarvoor ingedeeld volgens een gebruikelijke indeling van de Nederlandse samenleving uit de zestiende tot achttiende eeuw. Deze indeling kent een zestal sociale lagen. De eerste is die van adel en regenten, ook al werd binnen deze elite adeldom nog steeds als een belangrijk standonderscheid beschouwd. Daaronder komt een tweede groep van grote kooplieden en ondernemers, hoge ambtenaren en hoge militairen. Daaronder komt de numeriek grotere derde groep van mensen met een universitaire opleiding en met beroepen als hoogleraar, medicus, advocaat, en het middenkader van de ambtenarij. Daaronder komt de vierde groep van zelfstandige ambachtlieden, winkeliers, schoolmeesters, en op het platteland de boeren. De vijfde groep wordt gevormd door knechts in vaste dienst, soldaten en matrozen. De zesde en laatste groep wordt gevormd door loswerklieden en bedeeden.

Zoals uit de bijgaande grafiek (fig. 2) blijkt, behoren de meeste auteurs tot de hogere lagen van de samenleving. Dat wil niet zeggen dat er door de elite meer gereisd werd dan door het gewone volk. Maar er werd anders gereisd. De elite reisde voor plezier en studie, eventueel vanwege ambtelijke verplichtingen. Gewone mensen reisden uit economische noodzaak, om elders werk te zoeken, of ze gingen als matroos of soldaat naar de Oost of de West. Tegenover elke zeekapitein die mogelijk een verslag schreef, zijn er honderden schepelingen die zelfs hun handtekening niet konden zetten en om die reden geen verslag hebben geschreven. Wel zien we in de loop der tijd een toename van het aantal auteurs uit de middengroepen. Alleen uit de onderste lagen van de samenleving is geen enkele auteur naar voren gekomen. De hele periode van ruim twee eeuwen overziend valt het verschil op met de sociale achtergrond van de auteurs van andere egodocumenten, zoals dagboeken en autobiografieën. Ook al domineerde ook daar de elite, er werd toch ook veel geschreven door vertegenwoordigers van de midden- en lagere groepen. Het schrijven van reisverslagen was kennelijk meer een onderdeel van de elitecultuur.

Logisch is dit wel. Reizen voor plezier en studie was duur, en alleen al daarom voorbehouden aan welgestelden. De Gelderse edelman Johan Frederik Willem van Spaan (1746-1827) noteerde op de omslag van het verslag van zijn grand tour in 1769-70, die hem door België, Frankrijk, Zwitserland, Italië, en Duitsland voerde: 'N.B. Le voyage m'a couté dix huit mille florins, que je ne regrette pas'.⁽⁵³⁾

De kosten van de reis bedroegen dus omgerekend niet minder dan 36 keer het jaarinkomen van een arbeider.

Vrouwelijke auteurs zijn er maar weinig, maar dat geldt ook voor andere egodocumenten. Ze hadden in het algemeen een geringer aandeel in de schriftelijke cultuur, en schrijven was voor hen zelden een beroepsmatige verplichting. Vrouwen gingen vermoedelijk minder op reis dan mannen; ze hadden bijvoorbeeld geen reden om een grand tour te maken. Reizen werd voor vrouwen gevaarlijker gevonden dan voor mannen. En er waren nu eenmaal meer belemmeringen voor vrouwen. Pieter Macaré ving het verslag van een reisje door België en Noord-Frankrijk in 1807 aan met de woorden '[Ik reisde] andermaal alleen, vermits mijne vrouw door een zuigend kind verhinderd wierd'.⁽⁵⁴⁾ Het meest spectaculaire vrouwelijke reisverslag is dat van Elisabeth van der Woude, die in 1676 met haar vader naar West-Indië ging, maar op de terugweg gevangen werd genomen door de Franse kaper Jean Bart.⁽⁵⁵⁾

Enkele reisverslagen werden bijgehouden door kinderen. Zo schreef de dertien jaar oude Gijsbert Frederik van Dedem een verslag van een reisje naar België. Het was een reis met een officieel karakter, namelijk de verpachting van belastingen. De aanwezigheid

van het jongetje was daarbij echter niet zo vreemd, want hij was al vier jaar eerder tot belastingontvanger benoemd, iets wat in regentenkringen toen niet ongebruikelijk was.⁽⁵⁶⁾ Ook uit 1731 is een door een kind geschreven verslag van een reis naar België bewaard.⁽⁵⁷⁾ Van Bonifatius Mathias Pous, later een Middelburgs regent, is een reeks reisverslagen bekend, die hij bijhield vanaf een reis naar België die hij, tien jaar oud, in 1754 maakte.⁽⁵⁸⁾

In de achttiende eeuw zijn ook de eerste reizen door reisgezelschappen beschreven. Er zijn twee verslagen bewaard van het Maandagze Geselschap, een regentenclubje uit Gorinchem dat in 1766 en 1773 in België op stap ging.⁽⁵⁹⁾ En er is een hele reeks verslagen overgeleverd van het Amsterdamse gezelschap Semper Idem.⁽⁶⁰⁾ Als club-reis mag ook gelden die van de regenten van het Leidse Catharina en Cecilia Gasthuis, die in 1772 gezamenlijk naar Kleef gingen.⁽⁶¹⁾

Binnen de elite is het Oranjehuis vertegenwoordigd met de uitvoerige reisjournalen van de latere koning Willem II tijdens diens verblijf in Duitsland en Engeland en tijdens zijn deelname aan de veldtocht tegen Napoleon door de geallieerden in Spanje.⁽⁶²⁾ Verder zijn er veel schrijvers afkomstig uit Hollandse regentenfamilies en uit adellijke families uit de rest van het land. Het beeld kan vertekend zijn, doordat hun verslagen vaak als onderdeel van zorgvuldig bewaarde familiearchieven aan openbare instellingen zijn overgedragen.

Tot de vroegste auteurs van eenvoudige afkomst behoren de reeds genoemde schoolmeester Pieter Buijs en de VOC-soldaat Reynier Adriaensens, die zijn reis naar Indië 1679 verhaald heeft.⁽⁶³⁾ Verder kunnen genoemd worden het verslag dat de schoolmeester en koster Peter de Meulmeester in 1686 schreef van zijn reis naar Rome.⁽⁶⁴⁾ De overige vertegenwoordigers uit de kleine burgerij zijn vrijwel uitsluitend kunstschilders, die relatief veel reisden, en bekleders van lagere posities in de VOC, zoals een chirurgijn en een klerk.

Tenslotte: niet alle reisjournalen zijn een egodocument in de letterlijke zin. Sommige werden door twee of meer reizigers gezamenlijk bijgehouden, zoals het reeds genoemde journaal van de gebroeders Van der Dussen.

SOORTEN REIZEN.

Het reizen voltrok zich volgens vaste patronen, waarbinnen verschillende types zijn aan te wijzen. De traditionele, middeleeuwse reis was een pelgrimstocht, en dan vooral die naar het Heilige Land. Uit de periode tussen 1500 en het begin van de Opstand, 1570, dateren slechts de verslagen van 24 reizen, waaronder niet minder dan zes van pelgrimages naar het Heilige Land. Uit latere tijd zijn er nog maar twee verslagen van reizen naar Jeruzalem: dat van Herman Jansz. Spaen in 1625-6, voor wie het een uitstapje vanuit Venetië was, en dat ridder Carel Quina in 1668-1671.⁽⁶⁵⁾ De pelgrimage raakte in de Republiek in onbruik, en dat niet alleen vanwege de overwinning van het hervormde geloof. De grote pelgrimstochten raakten in heel Europa op de achtergrond.

Een type reis dat in de zeventiende eeuw daarentegen in opmars was, is dat van de grand tour. Het werd gebruikelijk dat jongelieden van goeden huize hun opleiding afsloten met een reis door het buitenland, vaak onder leiding van een gouverneur. In het bijzonder werden Frankrijk en Italië bezocht, alwaar vaak nog enige tijd aan een universiteit werd gestudeerd af tenminste gepromoveerd. Maar minstens zo belangrijk was het dat men de nodige beschaving en kennis van de wereld opdeed. Anna Frank-van Westrienen heeft in haar proefschrift De Grootte Tour dit genre reisverslag uitvoerig geanalyseerd.⁽⁶⁶⁾

Het boek geeft een goed beeld van het reizen in de zeventiende eeuw. De schrijfster heeft veel manuscripten geraadpleegd, met reisjournalen als voornaamste bron. Onze inventarisatie bracht 20 verslagen aan het licht geschreven tussen 1600 en 1700, waarvan vijf onbekend waren. Dit zonder het verslag mee te rekenen van Laurentius Gronovius die als gouverneur meereisde met de Amsterdamse regentenzoon Andreas Bicker.⁽⁶⁷⁾ Wanneer men de eis dat ook Italië werd bezocht laat vallen, zijn er overigens veel meer van dergelijke verslagen te vinden. In de tijd zelf gebruikten ook reizigers die Italië niet aandeden, de aanduiding 'grand tour'. Jan Huydecoper deed dat bijvoorbeeld schrijvend over zijn reis naar Frankrijk en Zwitserland in 1714-5.⁽⁶⁸⁾ Uit de achttiende eeuw zijn minder grand-tour-verslagen overgeleverd, slechts 17. Uit de eerste helft van de eeuw zijn het er zelfs maar vijf. Deze achteruitgang valt des te meer op geplaatst tegenover het totaal aan overgeleverde reisverslagen. Uit de periode 1600-1700 zijn dat er 80, waarvan 20 een grand tour betreffen, uit de periode 1700-1795 zijn het er 315, waarvan er 17 een grand tour betreffen. Bijzonder onder de achttiende eeuwse verslagen zijn die van François Fagel (de Jonge) en zijn gouverneur Frederik Salomon Tavel, die beiden een verslag van hun reis in 1759-61 nalieten.⁽⁶⁹⁾

Verder hebben we uit 1786 het eerste reisverslag van een vrouwelijke 'tourist', Agnetta Maria Catharina Boreel, die zestien jaar oud reisde in gezelschap van een oom en haar toekomstige echtgenoot Hendrik Fagel (de Jonge).⁽⁷⁰⁾ Een aantal van de achttiende-eeuwse verslagen is besproken in: R. de Leeuw (red.), Herinneringen aan Italië. Kunst en toerisme in de 18de eeuw (Zwolle, 1984), maar ook hier worden niet alle verslagen genoemd.⁽⁷¹⁾

Geleerden hadden van oudsher een reizend bestaan, van universiteit naar universiteit, van beschermheer naar beschermheer, en langs vakgenoten. Een typerend verslag van een zeventiende-eeuwse geleerdenreis is dat van Balthasar Bekker uit 1683 naar Engeland en Frankrijk waarbij hij verschillende geleerden, onder meer te Oxford, bezocht. Pieter Johan Macaré reisde in 1771 naar België om zijn genealogie uit te zoeken.⁽⁷²⁾ Talrijker zijn de verslagen van reizigers met een meer op de natuurwetenschappen gerichte belangstelling. Er zijn bijvoorbeeld verschillende verslagen van medici bewaard. Petrus Camper reisde door heel Europa om vakgenoten te bezoeken, rariteitenkabinetten te bezichtigen, en deel te nemen aan medische verrichtingen.⁽⁷³⁾ De hofarts van Willem V, Wouter van Doeveren, liet soortgelijke reisjournalen na, eveneens voorzien van pentekeningetjes van medische instrumenten en dergelijke.⁽⁷⁴⁾ Hetzelfde geldt voor Samuel de Wind, die in 1765-6 te Parijs een 'chirurgicale cours' volgde.⁽⁷⁵⁾ Steven Jan van Geuns, medicus, bioloog en geoloog, reisde in 1789 door Duitsland om universiteitssteden te bezoeken, waar hij tal van rariteitenkabinetten bekeek.⁽⁷⁶⁾

De verslagen van laat-achttiende-eeuwse reizigers getuigen in het algemeen van meer aandacht voor de omgeving. Joan Gideon Loten schreef in 1763-4 een verslag in het Engels, wat uitzonderlijk was, van zijn reis door Frankrijk en Zwitserland met veel aandacht voor de flora en fauna, die hij door een tekenaar liet vastleggen.⁽⁷⁷⁾ Ook kreeg men aandacht voor landbouw en industrie. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de verslagen van Lambert van Eck, die in 1788, en in 1813 nogmaals, door België en Frankrijk reisde - interessante jaren, trouwens, voor een vergelijking.⁽⁷⁸⁾ De jeugdige Jan Pijnappel wist het al: 'Onder die soort van uitspanningen welke 't vermakelijke met 't nuttige paaren, behoort gewis ook allereerst reizen geteld te worden!'⁽⁷⁹⁾, een uitspraak die is te lezen in verslag van een reis naar Kleef in mei 1807. Van diepergaande belangstelling en bestudering van landen en volkeren getuigen desondanks maar weinig verslagen. Eén van de uitzonderingen is het verslag dat Johan Meerman in 1786-7 maakte van zijn reis naar Engeland, met onder meer beschrijvingen van de aldaar populaire hanengevechten.⁽⁸⁰⁾

Verslagen van handelsreizen zijn vrij zeldzaam. Het vroegste is een anoniem verslag van iemand die tussen 1649 en 1654 verschillende reizen maakte naar Portugal, Spanje en

Italië 'om aldaer te liquideren de affaires'.⁽⁸¹⁾ Het meest spectaculaire werd geschreven door de Zaanse houthandelaar Cornelis Cardinaal, die in 1727 naar Bohemen reisde, hout inkocht en per houtvlot de Elbe afvoer naar Hamburg.⁽⁸²⁾ Ook van de Amsterdamse kooplieden J. en J.D. Teysset is een bundel reisverslagen uit de jaren 1757-1794 bewaard gebleven.⁽⁸³⁾

Enkele persoonlijke verslagen werden geschreven door schrijvers die als lid van diplomatieke missies reisden, zoals Abraham Booth, die als secretaris met een VOC-missie in 1628 in Engeland verbleef.⁽⁸⁴⁾ Vergelijkbaar zijn de verslagen van regenten die militaire inspectiereizen maakten. In vreedestijd waren dat reisjes met een hoog touristiek gehalte. Daarvan zijn er vele tientallen bewaard, vooral uit de achttiende eeuw. Vergelijkbaar zijn reisjes om tienden of belastingen te verpachten. Een enkele maal is er een verslag van iemand die een reisje naar zijn of haar heerlijkheid maakte, zoals dat van Adriana Sohier de Vermandois, vrouwe van Warmenhuizen, naar het gelijknamige dorp in 1706.⁽⁸⁵⁾

Godsdienstige motieven konden eveneens een rol spelen. Wie zich tot priester wilde laten wijden moest wel naar het buitenland gaan. Er is een verslag van een reis van enkele mannen die in 1715 naar Ierland reisden om zich te laten wijden. Zonder gevaar was de reis niet, want één van hen werd in Engeland gevangen genomen op verdenking van 'kwade praktijken'.⁽⁸⁶⁾ Van enkele geestelijken hebben we verslagen van reizen naar Rome, onder meer van de Leidse pastoor Theodorus de Cock in 1688⁽⁸⁷⁾, de Maastrichtse schout Gabriël André de Montaigne na zijn kloosterintrede in 1694⁽⁸⁸⁾ en Bartholomeus Berenbroek, prior van de abdij van Tongerlo en pastoor van Drunen in 1770-3.⁽⁸⁹⁾ Interessant is ook de reis die de doopsgezinde predikant Hendrik Hulshof ondernam naar Polen om daar geloofsgenoten te bezoeken.⁽⁹⁰⁾ De gebroeders Van der Smissen, eveneens doopsgezind, reisden in de jaren 1767-8 door Engeland en Duitsland op zoek naar 'goede christenen'.⁽⁹¹⁾

Anderen gingen op reis voor hun gezondheid. Het eerste reisverslag van iemand die naar de bronnen van Spa ging, is van de hand van Adriaen Schagen, burgemeester van Alkmaar, in 1661.⁽⁹²⁾ Velen zouden hem volgen. Er is verder een anoniem verslag van een man die in 1755 met zijn zieke vrouw naar Genève reisde in de -vergeefse- hoop op herstel.⁽⁹³⁾

In de achttiende eeuw zien we de opkomst van de moderne toeristenreis. Het gaat om reizen van één tot drie weken, tijdens de zomermaanden of voor- en najaar, vaak naar de omgeving van Spa of Kleef. De journalen van deze reizen zijn doorgaans kort. De auteurs spreken zelf vaak van een 'plaisir reisje', zoals Theodorus Beckering deed in 1740.⁽⁹⁴⁾ Ook spreekt men wel van een 'toertje', 'vermakelijke reize', 'speelreisje', of 'divertissements tochtje'. De term vakantie werd nog niet gebruikt, behalve boven een anoniem verslag uit 1774, maar dat is het Frans geschreven: 'Les loisirs d'une grande vacance'.⁽⁹⁵⁾ De geschiedenis van het Kleefse reisje is onlangs door Ruud Lindeman belicht.⁽⁹⁶⁾ De sociale samenstelling van de reisgezelschappen zou nader onderzocht moeten worden, maar het lijkt erop dat enerzijds het reispatroon binnen de elite veranderde, en anderzijds de middengroepen het reizen als vrijetijdsbesteding ontdekten.

Een moderne variant, het rampentoerisme, bestond ook al, zo blijkt uit het anonieme verslag van een reis van zes Zaanlanders naar Leiden in 1807 om aldaar de gevolgen te zien van het springen van een kruitschip.⁽⁹⁷⁾ Verslagen van huwelijksreizen ontbreken geheel, het was nog geen gewoonte. Alleen de reis van de pasgetrouwde Martinus van Marum in 1782 met zijn vrouw door het Belgische en Duitse grensgebied is er misschien een voorloper van.⁽⁹⁸⁾

Een genre apart vorm de mislukte reis, eveneens iets waarop Ruud Lindeman heeft gewezen. Juist reizen die afweken van het normale patroon of die zelfs rampzalig

uitpakten, noopten de reizigers ertoe hun ervaringen op schrift te stellen. De journalen van Bontekoe zijn het klassieke voorbeeld. Er zijn vele voorbeelden van te geven. Cornelis Stout belandde in 1678 in plaats van in Suriname in Algerijnse gevangenschap.⁽⁹⁹⁾ Jan Reeps, die in 1692 met dezelfde bestemming afreisde, leed schipbreuk en werd door de Portugezen gevangen gehouden.⁽¹⁰⁰⁾ Philip Jacobszoon werd, eveneens in West-Indië, in 1699 door Spanjaarden gevangen genomen en, als jood, overgedragen aan de Inquisitie.⁽¹⁰¹⁾ Gijsbertus Finjé beschreef hoe de overlevenden van een schipbreuk in Oost-Indië in 1751 hun weg naar de bewoonde wereld vonden.⁽¹⁰²⁾ Aris van der Mieden werd in 1779 in West-Indië door de Engelsen gevangen genomen, maar wist te ontsnappen, en maakte en passant een oproer aan boord van een slavenhaler mee.⁽¹⁰³⁾

Maar ook dichterbij huis waren er risico's. Gillis Vermeersch beschreef hoe hij in 1720 bijna schipbreuk leed op de Zuiderzee.⁽¹⁰⁴⁾ Gilles Abrahams verdwaalde in 1668 op de Veluwe, een langsrijdende voerman weigerde hem mee te nemen, en hij vreesde van honger en dorst te zullen omkomen. Zijn wonderbaarlijke redding zag hij als een vingerwijzing van God en zijn reisverslag is dan ook eigenlijk een bekeringsverslag.^(10w5) De vergelijking tussen de dwalende reiziger en de mens die god zoekt werd veel gemaakt, en komt bijvoorbeeld terug in emblemataboeken, zoals de Leerzaame zinnebeelden van Adriaan Spinneker uit 1714.⁽¹⁰⁶⁾

REISDOELEN

Over de reisdoelen is in het voorafgaande al het één en ander gezegd. Hier willen we nog eens systematisch nagaan welke landen door de reizigers bezocht werden. Per journaal hebben we alle bezochte landen genoteerd, daardoor spreken we hier over meer reisdoelen dan reisjournalen. We hebben echter alleen de daadwerkelijk beschreven landen meegerekend. De landen zijn aangeduid met hun huidige grenzen en benamingen. De binnenlandse reizen hebben we hier buiten beschouwing gelaten. Binnen Duitsland hebben we bovendien de reizen naar Kleef apart geteld. De hele periode van 1500 tot 1814 overziend komen we dan tot de volgende indeling:

België 158
Luxemburg 3
Kleef 68
Duitsland 158
Frankrijk 134
Engeland 52
Oostenrijk 25
Zwitserland 43
Italië 62
Spanje 19
Portugal 11
Griekenland 5
Cyprus 3
Malta 2
Turkije 7
Oost-Europa/Rusland 23
Skandinavië 10
Israël 8
Noord-Afrika 6
rest Afrika 10
Oost-Azië 18
West-Indië 16
Noord-Amerika 3
Zuid-Amerika 2

Uiteraard zijn er veranderingen in de tijd waar te nemen. De reizen naar Jeruzalem verdwijnen vrijwel in de zeventiende eeuw. Engeland stond van oudsher weinig in de gunst van Nederlandse reizigers, maar werd wat populairder in de late achttiende eeuw. Een opvallende verschuiving vindt plaats tussen Frankrijk en Duitsland (zonder Kleef). Tot 1750 zijn er meer verslagen van reizen naar Frankrijk dan naar Duitsland geschreven. Daarna slaat de balans om naar de andere zijde. Na 1780 stijgt het aantal Duitse reisbeschrijvingen zo sterk dat in de eindbalans het reisdoel Frankrijk ten achter blijft. De ontwikkeling van de Kleefse reis tekent zich ook duidelijk af. Tot 1720 zijn er slechts drie verslagen bekend, uit de periode daarna niet minder dan 65. Een verklaring voor deze hausse zal hieronder gegeven worden.

MOTIEVEN.

Over de motieven van de auteurs om hun belevenissen op te schrijven valt in de meeste gevallen wat op te maken uit de teksten. We zullen ons hier echter concentreren op de 45 teksten waarin de auteurs expliciet schrijven over hun motieven. Natuurlijk gaat het er in de eerste plaats om dat de reiziger zijn belevenissen wil onthouden. De Rotterdamse schilder Gerard van Nijmegen noteerde aan het begin van zijn verslag van een reis naar Duitsland het volgende: 'Ik schrijf voor mijzelve en voor mijn waardige echt- en reisgenote, om, als wij oud zijn geworden, als wij tezamen niet meer kunnen reizen dan naar de Hemel, om dan in 't hoekje van den haard, in onze armstoel gezeten, in tussenpozingen van hoest, jicht, rumatique pijnen, of van alle tegelijk ... dan nog eens te kunnen leezen, of horen leezen, hetgeen wij op onze reizen gezien, gehoord, en gedaan hebben en daarom wil ik zelfs over beuzelingen bijzonder zijn'.⁽¹⁰⁷⁾

Slechts weinig reisverslagen hebben een zuiver privé-karakter. Een uitzondering is dat van Pieter Aelbrecht von Daehne. Hij geraakte na de dood van zijn vrouw en zijn achttien jaar oude zoon Willem Frederik in 1832 in een periode van neerslachtigheid: 'Um die müszigen Stunden so viel als möglich zu verkürzen, [kam ich] auf den Gedanken meine Erlebnisse zu beschreiben'. Het betreft een reis die hij van 1793 tot 1795 als kadet op een oorlogsbodem maakte naar de Middellandse zee.⁽¹⁰⁸⁾ Deze ontstaansgeschiedenis is uitzonderlijk, evenals het feit dat het verslag zo lang na de reis zelf op schrift is gesteld. Anderzijds vormden persoonlijke crises wel vaker een aanleiding voor het schrijven van een autobiografie of dagboek.

Sommige auteurs hielden een journaal voor zichzelf bij, dat later toch voor anderen bestemd was. Jan Carel van Bijlandt hield een journaal bij sinds hij in 1795 het land vanwege politieke redenen verlaten had. Het verslag was begonnen voor eigen gebruik om zich de bezochte plaatsen te herinneren, maar het werd al snel uitgebreid, en toegestuurd aan een niet nader genoemd persoon in de hoop dat deze er 'plezier aan mag beleven'.⁽¹⁰⁹⁾ Het omgekeerde kwam ook voor. Jean Louis Mackay schreef in 1791 een verslag van zijn reis naar Londen. De tekst begon als een brief bestemd voor een nicht, maar werd kennelijk niet verstuurd. Het is wel een alleraardigst verslag geworden, onder meer over kleine dingen van het leven in Engeland die hem opvielen.

De meeste journalen schijnen voor een al dan niet klein publiek bestemd te zijn. Jeugdige reizigers schreven vermoedelijk dikwijls voor hun ouders. Dat is zeker het geval in het verslag dat P. van Zuylen van Nyevelt schreef van zijn reis naar Suriname in 1800. Hij was kennelijk met tegenzin vertrokken, want de aanhef luidt: 'Mijn tijdverdrijf. Ik heb voorgenomen op deeze lange en naar alle gedachten zeer onaangename tocht, mij de tijd zo kort te doen voorkoomen als mogelijk is'.⁽¹¹⁰⁾ Hij schrijft onder meer over de heimwee, waaraan hij leed. De reis was weinig gelukkig, want voor de haven van Paramaribo liep het schip aan de grond. Maar het ergste moest nog komen, en de auteur overleefde zijn verblijf in de West niet. Zijn ouders noteerden op de omslag: 'Journaal van onse tedergeriefde te vroeg gestorve zoon'. Eva Magdalena Gavanon, dochter van een Waals predikant begint het verslag van haar reisje naar Kleef in 1791 met de woorden: 'Mon cher père m'ayant accordé la permission de faire un voyage de plaisir (...) à condition de lui faire un journal par écrit de notre route...'.⁽¹¹¹⁾

Omgekeerd schreven ouders dikwijls voor hun nakomelingen. Cornelis Stout schreef een verslag van een mislukte reis naar Suriname, zijn verblijf in slavernij te Algiers, en terugkeer naar Rotterdam in de jaren 1678-1686.⁽¹¹²⁾ Het was bedoeld 'tot een geheugenis en onderrechtingh' voor zijn kinderen'. Johan Wichers schreef in 1816 op de omslag van de reisjournalen, die hij veertig jaar eerder had bijgehouden: 'Deeze eijgenhandige en op desselfs reijssse gehoudene aantekeningen wordt tot een aandenken en gedachtenis vereert aan desselfs kleinzoon (...) door zijn grootvader'.⁽¹¹³⁾

Een meer algemene opdracht aan de erfgenamen vinden we ook wel eens. Pieter Aeriansen Buijs, de al genoemde schoolmeester te Bennebroek, beschreef op latere leeftijd de reizen die hij in de eerste decennia van de zeventiende eeuw gemaakt had. Het resultaat is een boekwerk met reisverslagen, liedjes en andere aantekeningen. Hij vertelt over zijn reis met de oorlogsvloot naar de Middellandse Zee, over een gevecht met Turkse schepen, en zijn verblijf in Noord-Afrika. Verder vinden we er een kort verslag in van een reis door Duitsland, een lied naar aanleiding van zijn reis naar Oost-Indië in 1629, en aantekeningen betreffende een verblijf te Rome.⁽¹¹⁴⁾ Als motief voor het samenstellen ervan schreef Buijs: 'Deesen naebeschreven journalen schrijf ende stel ick, Pieter Aeriansen Buijs door malcander, ende dat om oorsaecke ommedat ick deese vooyasie met wonderbaerlijcke avonttueren gedaen hebbe, dat een iegelijck hem sal verwonderen dat een man sulcken peryckel ende gevaer heeft uitgestaen, biddende alle liefhebberden die deesen mijnen journalen sullen leesen, dat se deesen arbeit willen in danck neemen ende gedencken watte gevaren ick uitgestaen hebbe, daeromme deduccere ick deesen an mijn naeste erfgenamen ende vrenden ende begeer dat se dit mijnen arbeyt in waerden sullen houden na mijn doot'.

Vaak schreef men voor familieleden die achter bleven, of het nu om een verre reis ging of een vakantietochte, zoals in een verslag van Johan Pieter Bourjé. Hij beschreef zijn reisje door België in 1811 op uitdrukkelijk verzoek. Het begint met de volgende aanhef: "'Neef, nu zult gij immers een journaal schrijven van onze reis?' - zeide oom, toen wij 's morgens in het pavilloen van het commercie jagt aan het ontbijt zaten...'. Maar ook zelf vond de auteur het plezierig 'het genoten vermaak' nog eens te herlezen.⁽¹¹⁵⁾

Even vaak was een journaal in eerste instantie bedoeld voor de medereizigers, zodat ze zich nog eens de tocht in herinnering konden brengen. De predikant Frans Cornelis Hoogvliet beschreef in 1774 een reisje naar familieleden in Zeeland met op het opdrachtblad de plechtige woorden: 'Den hooggeachtten bevorderaaren en medegenooten dezer Zeeuwsche reize worden deeze bladeren toegewijd. Door hunner weledelheden onderdanige dankbaren dienstvaerdigen dienaar F.C. Hoogvliet'.⁽¹¹⁶⁾

Sommige auteurs richtten zich, ook in manuscripten, tot een anonieme lezer. Michiel Abraham van Peene beschreef in 1800 een reisje door België, dat hij opdroeg 'aan den leezer', en hij begon met de uitleg: 'Dit reisverhaal enkel opgesteld zijnde ter mijner herinnering en voor goede vrienden verzoek ik dezelve taalfouten en gebreken te willen verschoonen'.⁽¹¹⁷⁾

Hij wilde 'de genoegens der beschouwingen welke zij genoten hadden' in herinnering brengen. Misschien overwogen deze auteurs hun werk in druk te laten verschijnen. Er duiken dan ook af en toe bekende bescheidenheidsfrases op, zoals bij Willem Hendrik Jacob van Westreenen van Tiellandt in de inleiding tot het verslag van zijn reisje langs de Rijn in 1802: '...indien [deze aantekeningen] eenigzints belangrijk gevonden moogen worden heeft men het alleen aan het onderwerp dat beschreven werd en geenzints aan hem die hetzelfde beschrijft te danken'.⁽¹¹⁸⁾ Interessant is het overigens zeker, vooral vanwege de beschrijving van de schilderijengallerij in Düsseldorf.

De VOC-soldaat Reynier Adriaensens schreef een verslag van een zeereis naar Batavia en verblijf in Indië van 1679 tot 1689.⁽¹¹⁹⁾ Het werd op schrift gesteld om 'liefhebbers' die

hetzelfde plan hadden 'te beter van alles te onderrechten wat men moet uytstaan ende verdraegen'. Inderdaad bevat het verhaal van alles wat iemand onderweg en in de Oost kon overkomen met als onverwachte details een terechtstelling wegens sodomie, de ontmaskering van een vrouwelijke soldaat, een Chinese begrafenis en 'amockspelers' (moordenaars). Ook zijn beschouwing over de doodsoorzaken van Nederlanders in Batavia moet voor de thuisblijvers verhelderend zijn geweest.

Hiervoor zagen we reeds dat sommige auteurs hun aantekeningen benutten om thuis lezingen te houden, zoals de reeds genoemde predikant Jan Scharp, die, zo schrijft hij, voor vertrek had beloofd 'dat ik dagelijks zou aantekenen wat ik merkwaardigs zag, en, bij mijne terugkomst, mondeling aan mijne vrienden, mijne ondervindingen zoude mededeelen'. Een enkeling ging verder, en publiceerde zijn verslag in bewerkte vorm, zoals Rutger Meetelercamp, wiens uitvoerige reisjournaal al ter sprake is gekomen. Een ander voorbeeld is het handschrift van een grote reis van Johan Meerman (1753-1815) door heel Europa in de jaren 1774-1776.⁽¹²⁰⁾ In het laatste decennium van de 18e eeuw verscheen van zijn hand een uitvoerige beschrijving van Europa, waarin hij zijn reiservaringen verwerkte. Ongetwijfeld hebben aan veel in druk verschenen reisverslagen, die hier verder buiten beschouwing blijven, handschriftelijke versies ten grondslag gelegen.

Hoewel in de zeventiende en achttiende eeuw de reisliteratuur geweldig toenam, was niet iedereen tevreden over het gebodene. Dat kon de aanleiding vormen om zelf de pen ter hand te nemen. Drie marineofficieren schreven in 1772 gezamenlijk een verslag van hun bezoek aan Napels, waar het oorlogsschip Thetis voor anker was gegaan.⁽¹²¹⁾ Zij gaven als reden op het feit dat men in Napels boekjes in vele talen kon kopen over de bezienswaardigheden, maar dat deze veel fouten bevatten. Daarom 'hebben wij ondergeteekenden de kosten en moeite gedaan om in persoon inspectie te neemen en dagelijks ider op zijn beurt aan te teekenen, de maath te nemen en alles nauwkeurig bericht hetgeene hier voren vermeld staat ten teeken der waarheid met onze handteekening bekrachtigt'. Het nagaan en zo nodig corrigeren van gegevens uit reisgidsen vinden we vaker in de journalen, al was het maar de vermelding dat een herberg niet aan de gewekte verwachtingen voldeed.

Onvrede over bestaande reisliteratuur leidde dus tot nieuwe reisliteratuur, en zo ontwikkelde zich een spiraal die zich tot op heden heeft voortgezet. De relatie tussen gedrukte en ongedrukte reisliteratuur, en tussen leesgedrag en daadwerkelijk reizen was vermoedelijk nauwer dan men zou vermoeden. De hausse in Kleefse reisjes begon niet toevallig na de verschijning van Claas Bruin's, Kleefsche en Zuid-Hollandsche Arkadia (Amsterdam, 1716). De hier bestudeerde reisverslagen met een persoonlijk karakter moeten dan ook gezien worden in een bredere context. Het is duidelijk dat reizen, ervaringen opdoen in het buitenland, een belangrijk onderdeel was van de Nederlandse cultuur. Voor degenen die niet door hun beroep aan de zee gebonden waren, was het reizen, opmerkelijk genoeg, eerder iets wat te land dan te water geschiedde.

Schriftelijke verslaglegging van de reiservaringen was een belangrijk onderdeel van deze cultuur. De thuisblijvers deelden mee in de ervaringen van de reizigers, en indirect konden ook zij hun kennis vergroten. Anderzijds boden de reizigers door middel van hun verslagen een model. Wie op reis ging wist al veel over de genoegens en gevaren die hem te wachten stonden. De verzamelde reisverslagen geven een goede indruk van de wijze waarop reizenden het thuisfront op de hoogte brachten, maar ze kunnen niet zonder meer gelden als een bron over het daadwerkelijke reisgedrag van Nederlanders, al was het maar omdat de auteurs vrijwel uitsluitend uit de elite kwamen. Wel geven ze op zijn minst een goede indicatie voor verschuivingen in reisgewoonten in de zestiende tot de vroege negentiende eeuw.

1. Dit artikel

2.

3. R.M.Dekker, R.Lindeman and Y.Scherf, 'Verstopte bronnen: egodocumenten van Noord-Nederlanders uit de 16de tot 18de eeuw', Nederlands Archieven Blad 86(1982) p.226-235. Voor een overzicht van de resultaten van dit onderzoek: R.M.Dekker, 'Egodocumenten van Nederlanders uit de zestiende tot negentiende eeuw', Driemaandelijks Bladen voor Taal en Volksleven in het Oosten van Nederland 45(1993), en een bijdrage in het themanummer 'Egodocumenten' van Opossum. Tijdschrift voor Historische en Kunstwetenschappen (1993).

Vgl. voor Friesland: Gosse Blom, Repertorium fan egodokuminten oangeande Fryslan (Ljouwert, 1992).

Met dank aan Manon van der Heijden en Ingrid van der Vlis voor hun hulp bij het opstellen van de grafieken.

Gebruikte afkortingen: ARA= Algemeen Rijksarchief, Den Haag; CBG=Centraal Bureau voor Genealogie, Den Haag; GA= Gemeentearchief; HA= Huisarchief; FA= Familiearchief; UB=Universiteitsbibliotheek.

4. Reisverslagen van Noord-Nederlanders van de zestiende tot begin negentiende eeuw. Een chronologische lijst, ed. R. Lindeman, Y. Scherf en R.M. Dekker (Rotterdam, 1994). De lijst kan besteld worden bij: Stichting Egodocument, Westerhoutstraat 28, 2012 JS, Haarlem, Nederland. Eerder verscheen: Egodocumenten van Noord-Nederlanders van de zestiende tot begin negentiende eeuw. Een chronologische lijst, ed. R. Lindeman, Y. Scherf en R.M. Dekker (Rotterdam, 1993).

5. J.de Lange, P.C.Hoofts Reis-heuchenis naar de autograaf uitgegeven, ingeleid en toegelicht (Amsterdam/Atlanta: Rodopi, 1991).

6. ARA I coll. Admiraliteitscolleges XXVII (verz. Van der Velden) 17. Het is een verslag van een reis vanuit het Nieuwe Diep naar de kust van West-Guinee en de West-Indische koloniën met het schip de Boreas. De auteur geeft ondermeer informatie over de slavenhandel.

7. U.B. Leiden BPL 2177, uitgave: Handelingen en Geschriften van het Indisch Genootschap te 's Gravenhage 7(1860).

8. MMF Publications PO Box 287, 2160 AG, Lisse, Nederland.

9. KB 131 C 20.

10. RA Zeeland FA Schorer 494.

11. PB van Friesland Hs.1200.

12. RA Groningen FA Van Bolhuis 5.

13. 'Onder de mensen', in vier afleveringen, NRC juli 1927.

14. 'Gezantschap van Cats, Schaap en Van de Perre in 1651 naar Engeland, in: G.D.J.Schotel, Geschied-, letter-, en oudheidkundige uitspanningen (Utrecht, 1849), p.205-214, en idem, Oude zeden en gebruiken in Nederland (z.j., z.p.), p.28-29.
15. UB Utrecht coll.hss.798.
16. GA Gorinchem, Arch.Gemsecr. H(fst) 7-60.; UB Amsterdam coll.hss. XV E 25.
17. RA Limburg coll.hss. 364, 704.
18. KB 78 F 6.
19. KB 73 F 17.
20. Koninklijke Bibliotheek 71 H 5.
21. Koninklijke Bibliotheek 131 G 29.
22. Het journal van Hooft wordt uitgegeven door Ellen Grabowski in de Reeks Egodocumenten (Verloren).
23. RA Friesland FA Van Eyssinga-Vegelin van Claerbergen 102.
24. Ned.Scheepvaartmuseum, Amsterdam, bibl. S 254.
25. GA Utrecht FA Martens 264; UB Leiden Ltk.399; RA Friesland coll.copieën van elders.
26. RA Utrecht Oud-Bisschoppelijke Clerezij 861-862.
27. PB van Friesland 159 Hs. 'Verhaal van een reizje gedaan naa Munstertland, door Douwe Douwes, berijmt door Gerben Sjoerds.
28. GA Haarlem hss.verz.137.
29. UB Amsterdam coll.hss. XVII E 32.
30. Zeeuwsche Bibliotheek coll.hss.4202.
31. CBG KNGGW FA Macaré voorl. B1059.
32. PB van Friesland Hs.1210.
33. UB Amsterdam coll.hss. XVII E 12, p.87-88.
34. RA Zeeland FA Snouck Hurgronje I, 102.
35. UB Leiden Ltk 1359.
36. GA Rotterdam hs. 3660-3661. Vgl.R.A.D.Renting, 'Een achttiende eeuws toeristenreisje van enige rotterdammers naar Nijmegen en Kleef', Rotterdams Jaarboekje (1960) 263-272.
37. RA Gelderland HA Ruurlo voorl.1672.

38. Rijksarchief in Zuid-Holland Coll.Geisweit van der Netten 446a.
39. UB Leiden Thijs. 106 bis I.
40. RA Gelderland HA Keppel 318.
41. RA Gelderland FA Van Spaen, tak Biljoen 123.
42. RA Noord-Holland Archief Losse Aanwinsten 1560.
43. J.F.Heybroek, Met Huygens op reis (tentoonstellingscatalogus Rijksmuseum Amsterdam) (Zutphen, 1983).
44. UB Utrecht coll. hss. 763 (5 H 14).
45. RA Gelderland FA Van Randwijck 51.
46. ARA II coll.Delprat 106a.
47. GA Groningen FA Quintus 125.
48. Fries Scheepvaart Museum bib G. 136.
49. KB 133 M 59-62.
50. B.Sliggers, ed. Dagelijckse aentekeningen van Vincent Laurensz. van der Vinne (Haarlem, 1979).
51. Atlas van Stolk, Rotterdam, 30 F 28.
52. Reisjournaal in aquarel, ed.,J.W.Niemeyer (Zwolle, 1986).
53. RA Gelderland FA Van Spaen-tak Biljoen 118. Inv.nrs. 120-122 bevatten een kladverslag van deze reis.
54. CBG KNGGW FA Macaré voorl.B 534.
55. RA Noord-Holland coll.Semeijns de Vries van Doesburg 816; S.P.l'Honoré ed. Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap (1928), p.214-236.
56. ARA II coll. Van Dedem de Gelder aanw.1931 nr.185.
57. UB Amsterdam coll.hss. 31 E 7.
58. RA Zeeland FA Mathias-Pous-Tak van Poortvliet 127.
59. GA Gorinchem FA Van Hoey 6 en 7.
60. I.H.van Eeghen, 'Het 18de eeuwse Amsterdamse reisgezelschap Semper Idem', Maandblad Amstelodamum 45(1958), 97-104.
61. KB 128 F 6.

62. Koninklijk Huisarchief, Den Haag, Archief Koning Willem II (A 40), no.IV 52-64.
63. Ned.Scheepvaartmuseum, Amsterdam, A IV-2 122.Uitgave in voorbereiding door Bert Paasman.
64. Abdij Berne, Archief parochie Bokhoven 470.
65. ARA I, coll.Aanw. aanw. 1891 20c; Koninklijk Oudheidkundig Genootschap, Rijksmuseum Amsterdam. Een volledig overzicht van voornamelijk gedrukte teksten: Ben A.J.Wasser, 'Die peregrinatie van Jherusalem: Pelgrimsverslagen van Nederlanse Jerusalemgangers in de 15e, 16e en 17e eeuw: Ontstaan en ontwikkeling', De Gulden Passer 69(1991), p.5-72. Het verslag van Quina wordt uitgegeven door Ingrid van der Vlis in de Reeks Egodocumenten (Verloren).
66. Anna Frank van Westrienen, De Grootte Tour. Tekening van de educatieve reis der Nederlanders in de zeventiende eeuw (Amsterdam 1983).
67. KB 76 H 27.
68. RA Utrecht FA Huydecoper 445.
69. ARA I FA Fagel 162, 163, 164.
70. ARA I FA Boreel 226; ARA I FA Fagel 194, 195, 196.
71. R.de Leeuw (red.), Herinneringen aan Italië. Kunst en toerisme in de 18de eeuw (Zwolle, 1984). Een ouder overzicht van gedrukte werken biedt: A.H.Luijdjens, 'Chronologische lijst van beschrijvingen van Italië en Rome tot 1900 in de Nederlanden geschreven of verschenen', Mededeelingen vn het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome 2e R., 1(1931), p.205-229.
72. CBG KNGGW FA Macaré voorl.A 6.
73. UB Amsterdam coll.hss. II F 36 en 37; B.W.Th.Nuyens ed., Opuscula selecta (Amsterdam, 1939).
74. UB Amsterdam coll.hss. IV A 5(3).
75. Zeeuwsche Bibliotheek coll.hss. 8003.
76. GA Utrecht FA Van Geuns 357.
77. GA Utrecht FA Grothe 505-506.
78. RA Gelderland FA Van Eck 45 en 96.
79. UB Amsterdam hs. XVII E 13 e.
80. Museum Meermanno-Westreenianum FA Meerman etc. S 147.
81. KB 76 H 28.
82. GA Zaanstad bibl. 00.717.

83. Nederlands Economisch-Historisch Archief, Amsterdam, KA 369.
84. De papieren zijn verspreid geraakt; KB 131 H 30; UB Utrecht coll.hss. 1196, 1197, 1198. uitgaven: D.H.Smit.ed., Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap 57(1936) 62-109; A.Merens,ed., Een dienaar der Oost-Indische Compagnie te Londen in 1629 (Den Haag, 1942).
85. RA Gelderland HA Waardenburg en Neerijnen 532.
86. RA Utrecht Oud-Bisschoppelijke Clerezij 1599.
87. RA Utrecht Archief Oud-Bisschoppelijke Clerezij 766.
88. RA Limburg coll.hss.79.
89. UB Nijmegen.
90. RA Overijssel, Archief Doopsgezinde Gemeente Borne 138-139.
91. UB Amsterdam coll.hss. VIII C 12.
92. Ned.Scheepvaartmuseum bibl.coll.Warnsinck.
93. GA Utrecht FA Grothe 682.
94. GA Nijmegen coll.hss.II a.51.
95. ARA FA Collot d'Escury 208.
96. R.Lindeman, Ego in Clivia. Korte en gemakkelijke inleiding tot de studie van de vroegmoderne Nederlandse egodocumenten alsmede de traditie der Kleefse reizen. Met een bijlage over het Kleefse reisjournaal van Willem de Clercq 1835 (Amstelveen, 1990). Amstelveense Gastcahiers no.1.
97. GA Zaanstad bibl. 04.803.
98. Hollandse Maatschappij der Wetenschappen, Haarlem, coll.Van Marum, MS 16-1; R.J.Forbes ed., Martinus van Marum Life and Work II,(Haarlem 1970), 13-30.
99. KB 131 C 5.
100. KB 131 C 14.
101. KB 120 B 10, XVI E.
102. GA Utrecht FA Finjé 2.
103. CBG.
104. KB 76 D 28 nr.7.
105. RA in Noord-Holland, coll.losse aanw. 1575.

106. Adriaan Spinneker, Leerzaame zinnebeelden (Haarlem, 1714), p.76. Hierover ook: Simon Schama, The Embarrasment of Riches. An Interpretation of Dutch Culture in the golden Age (New York: Knopf, 1987), p.28-34.

107. Atlas van Stolk, Rotterdam.

108. UB Amsterdam coll.hss. XX A 3,7,4,5,6.

109. RA Zuid-Holland FA Van der Staal van Piershill 789. In de inventaris wordt als schrijver genoemd Carel Jan van Bijlandt, maar in de genealogie komt naam deze niet voor in deze periode.

110. ARA II coll. Van Zuylen van Nievelt 37.

111. ARA coll. Aanw. aanw. 1887 B XXIVb.

112. Koninklijke Bibliotheek 131 C 5.

113. GA Groningen FA Quintus 125.

114. RA Noord-Holland Archief Losse Aanwinsten 1560.

115. Zeeuwse Bibliotheek coll.hss. 6498.

116. UB Utrecht coll.hss. 1244. Het is merkwaardig genoeg twee keer uitgegeven: P.J.Meertens, ed., 'F.C.Hoogvliet: Korte beschrijving van een zomer-reisje door Zuid-Beeveland, Schouwen, en Walcheren', De Navorscher 75(1926) 82-93, 99-108, en 177-182; J.H.Kluiver, ed., 'Een reis door Zeeland in 1774', Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen (1980) 134-158.

117. Koninklijke Bibliotheek 132 G 32.

118. Museum Meermannno-Westreenianum familiepapieren Meerman etc. S 27.IV.

119. Ned.Scheepvaartmuseum A IV-2 122. Uitgave in voorbereiding door Bert Paasman in de Reeks Egodocumenten (Verloren).

120. KB 133 G 13. Hierover J.van Heel, 'Johan Meerman op reis', in: R. de Leeuw, ed., Herinneringen aan Italië. Kunst en toerisme in de 18de eeuw (Zwolle, 1984), p.55-61.

121. GA Alkmaar coll. Aanwinsten 314.